Godsdienst en Atheïsme

Een geknotte radiorede

door

BART DE LIGT

Mét de politieke vrijheid is ook de geestelijke vrijheid aan het verdwijnen. Vrijheid van geweten, van het woord, van de pers, van denken en lezen, zijn in groot gevaar.

Generaal SMUTS

Broch wl 25737

Het einde van Nederland's neutraliteit en onafhankelijkheid

door BART DE LIGT

SLECHTS **5 CENT**

20 pag. in omslag met kaartje
franco p. post 8 ct., 10 ex. 50 ct.,
25 ex. f 1.15 100 ex. f 4.20

Engeland's grenzen liggen aan de Rijn!!

Bestellen bij

GIRO 77320 Brochurendepôt I.A.M.V.
Cor Lodder, N. Niedorp

HET WEEKBLAD DE VRIJDENKER

Officieel orgaan van de Vrijdenkers-Vereeniging „DE DAGERAAD"

brengt U iedere week een schat van lectuur o.a. vele populair-wetenschappelijke artikelen over diverse onderwerpen en vraagstukken, boekbesprekingen, mooie gedichten, pakkende illustraties, berichten uit de vrijdenkersbeweging in het binnen- zoowel als uit het buitenland, etc. etc.

Abonnementsprijs bij vooruitbetaling f 1.— per kwartaal. Losse nummers à 10 cent per stuk zijn verkrijgbaar o.a. aan alle kiosken te Rotterdam, Den Haag en Amsterdam.

ADMINISTRATIE-ADRES: Postbus 793 Amsterdam

VRAAGT EEN GRATIS PROEFABONNEMENT GEDURENDE VIER WEKEN

De Haag

GODSDIENST EN ATHEÏSME

Een geknotte radiorede
gehouden voor de
Vrijdenkers Radio-Omroepvereeniging
door
BART DE LIGT

Mét de politieke vrijheid is ook de geestelijke vrijheid aan het verdwijnen. Vrijheid van geweten, van het woord, van de pers, van denken en lezen, zijn in groot gevaar.

Generaal SMUTS

UITGEVERIJ BEVRIJDING, WINKELERWEG C6d, N. NIEDORP

Hoewel onder des menschen geestelijke voortbrengselen de godsdiensten zonder twijfel het taaist voortleven, en zelfs wanneer zij hun geloofsgezag reeds lang hebben verloren, zich toch nog als bijgeloof eeuwen en eeuwen weten te handhaven, vallen ook zij ten slotte onder de algemeene wet der historische verandering, en ontwikkelt zich, in reaktie op de algemeene ontwikkeling der menschheid, vooral hun subjektieve, religieuse zijde.

W. NESTLE

De waarde van een godsdienst zal dus afhangen van het grootere of geringere waarheidsgehalte, dat hij onder zinnebeeldigen sluier bevat, en van de meerdere of mindere duidelijkheid, waarmee het door dien sluier zichtbaar wordt.

A. SCHOPENHAUER

Er bestaat een antigodsdienstig fanatisme, dat haast even gevaarlijk is als het godsdienstige.

M. GUYNAU

GODSDIENST EN ATHEÏSME

Wat door de Radio-Omroep Controle-Commissie geschrapt werd, staat cursief.

Godsdienst en atheïsme staan tegenwoordig met elkaar op vrij gespannen voet. In beide..... kampen, moet ik haast wel zeggen, spreekt men over de andere partij met nauw verholen minachting. Vooral in godsdienstige kringen neemt de neiging toe, het atheïsme haast als iets ongeoorloofds te beschouwen. Aan weerskanten bestaat een sterk polemische geestesgesteldheid, wat ertoe leidt, dat men van eigen opvattingen vooral de goede, de sterke — van andere vooral de zwakke, de verkeerde zijden poogt naar voren te brengen. Het mag prettig zijn voor het zelfgevoel bij zich slechts gunstigs, bij anderen slechts ongunstigs op te merken, het is daarom niet juist, en evenmin rechtvaardig.
Onder de godsdienstigen geschiedt dit, zonder twijfel, vooral als weerslag op het inquisitoriaal optreden van het bolsjewistische atheïsme. Doch men vraagt zich meest niet af, waaruit dit zelf dan weer is voortgekomen. Men poogt zelfs niet, het te begrijpen als een haast onvermijdelijke reaktie

op het hoogst bedenkelijk gedrag der vroegere russisch-orthodoxe kerk, en op wat zich afspeelde om en bij Raspoetin e.d. Men vergeet ook veel te veel het maatschappelijk tekort van het westersch christendom, dat, vooral sinds de vorige eeuw, zulke noodlottige consequenties had, en bij een groot deel der massa wel tot een min of meer antigodsdienstige stemming moest leiden.

Een paar jaar geleden heb ik tegen het terroristisch optreden van het roode Kremlin ten opzichte van godsdienst en godsdienstigen geprotesteerd. Het oogenblik schijnt aangebroken, het thans, vooral in Nederland, op te nemen voor het atheïsme. Terwijl dit in de vorige

eeuw een kenmerk eener hoogere cultuur scheen te zullen worden, wordt het thans, zelfs in min of meer vrijzinnige kringen, meest beschouwd als iets verachterds: een geestelijke phase, die principieel voor goed zou zijn overwonnen. Zooals men in het begin dezer eeuw in het Holland van Bolland steeds meer begon te hegelen en poogde zich boven den godsdienst als zoodanig te verheffen, künkelt en kohnstammt men er tegenwoordig lustig op los, en geeft brochures uit die moeten bewijzen, dat „het ongeloof" niet slechts minderwaardig maar uit opvoedkundig oogpunt uiterst gevaarlijk, en psychologisch verderfelijk is.
Is dit inderdaad het geval? Ik zelf heb het vroeger gedacht. Opgevoed in een rechtzinnig-protestantsche omgeving, kwam ik al jong onder suggestie van het:

De dwaas zegt in zijn hart: Er is geen God.
Zij gedragen zich slecht, afschuwelijk;
er is niemand, die goed handelt,

uit Psalm XIV en LIII. Ook hoorde ik van „godloochenaars" of „ongodisten" spreken alsof dit eigenlijk een soort tweede-klas menschen waren. Tot ik, op mijn vijftiende jaar ongeveer, op het gymnasium een leeraar kreeg, die uitgesproken ongeloovig was. Doch niemand wist als hij belangstelling bij mij te wekken voor het ware, goede en schoone: de grieksche wijsbegeerte, het maatschappelijk vraagstuk, en de „Mei" van Gorter.
Later ontdekte ik, dat het woord „atheïsme" hetzelfde nadeel heeft als het woord „anarchisme": a is een grieksch ontkennend voorvoegsel, t h e o s beteekent „god", en a-theïsme dus: een levensopvatting zonder God of goden, — zooals a n beteekent „geen", a r c h è „regeering" en an-archisme dus: een maatschappelijk leven zonder regeering. Men weet zoo nog slechts wat het niet is, doch meent vaak, dat hiermede alles zou zijn gezegd. Zooals men nu gelooft, dat het anarchisme zich, bij gebrek aan ordentelijk bestuur, slechts door willekeur en chaos zou kenmerken, houdt men het ervoor, dat atheïsten, ongodisten, godloochenaars, of godloozen e.d.

zich van de groote meerderheid hunner medemenschen vooral zouden onderscheiden, doordat zij iets missen, en wel, in elk geval: de kennis van „de diepste werkelijkheid". Dit geschiedt meestal te goeder trouw. Veel menschen, vooral uit de bezittende klasse, beschouwen de huidige maatschappij en haar politieke en oeconomische instellingen waarbij zij betrekkelijk wèl varen, eenvoudig als normaal; meenen, dat zij verloopt volgens onaantastbare wetten; anderen gelooven hoogstens in de mogelijkheid van een billijker regeling van den arbeid en van de verdeeling der goederen; doch dat men zonder regeering zou kunnen leven, klinkt beiden als een vloek in de ooren. Zoo zijn er heel wat geloovigen, voor wie „God" en „godsdienst", hetzij uit persoonlijk, hetzij uit maatschappelijk oogpunt, hetzij uit beide, zooveel beteekenen, dat ze het „atheïsme" slechts als geestelijke verarming, indien niet als zedelijk failliet kunnen beschouwen.
Toch heeft reeds de fransche socioloog Proudhon onderscheid gemaakt tusschen tweeërlei anarchie: een maatschappelijken toestand, die nog lager zou staan dan de tegenwoordige maatschappij met haar

felle klasse-uitbuiting, moordende

concurrentie en steeds noodlottiger oorlogen, en waarin het werkelijk chaotisch zou toegaan, en een andere, hoog boven de tegenwoordige samenleving uit, waar uitbuiting, concurrentie en oorlog in onderlingen dienst, steeds edeler wedijver en internationale samenwerking zouden zijn opgeheven; tusschen een toestand van benedenmenschelijke regeeringloosheid, en een van waarachtig menschelijke, vrije zelfregeering. Hier zou de heerschappij van den eenen mensch over den andere vervangen zijn door gemeenschappelijk beheer van belangen en zaken, en zouden allen tezamen regeeren, omdat ieder zich zelf zou regeeren, — een maatschappijvorm, waarop, ook volgens Owen, Keir Hardie, Marx, Lenin, de ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid zich steeds meer richt, en

waarover reeds tallooze denkers, dichters en visionairen geestdriftig hebben geschreven en gesproken. Ziedaar den positieven inhoud van het anarchisme. Zelfs indien men het, waarom ook, niet kan aanvaarden, zal men moeten toestemmen, dat het een hooge opvatting vertegenwoordigt van mensch en maatschappij.

Zoo is het met het atheïsme ook. Er bestaat zonder twijfel een atheïsme, diep beneden het peil van den eersten den besten godsdienst. Terwijl men over het algemeen op godsdienstig gebied, hoe gebrekkig of verkeerd desnoods, toch min of meer poogt, een wereldbeschouwing op te bouwen, het gemoedsleven te verrijken, een zedeleer uit te werken, munt een dergelijke godloosheid slechts door gebrek aan dit alles uit. Een steen, een waterval, een telephoonpaal en een leege flesch, zijn in zoover even anarchistisch als atheïstisch: zij kennen zelfs de problemen van staat en godsdienst niet! Er zijn helaas menschen te veel, die die evenmin, of nauwelijks kennen. Het zijn dus letterlijk anarchisten en atheïsten..... van niets. Doch een ander atheïsme poogt bewust boven iederen, zelfs den hoogsten vorm van godsdienst uit te stijgen; kenmerkt zich in elk geval door vertegenwoordigers, die zich op wijsgeerig, aesthetisch en moreel gebied met de beste vertegenwoordigers van den godsdienst meten kunnen — den engelschen dichter Shelley bijvoorbeeld —. Zij zijn vrijwel, allen overtuigd, dat de godsdienst,

ondanks nog zoo bedenkelijke zijden,

een belangrijke funktie in de ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid heeft vervuld, en die in het persoonlijk leven, thans nog vaak kan vervullen. Al meenen zij, dat hij principieel behoort te worden opgeheven, en dat dit ook steeds sterker zal geschieden. Zooals trouwens de meeste vertegenwoordigers van het anarchisme ook aan regeering en staat een, zij het een voorloopigen en voorbijgaanden, zin wel degelijk toekennen.

Zelfs de zoo hartstochtelijke atheïst Bakoenin, voor wien

„God" de metaphysische vertolking van politiek despotisme en maatschappelijke uitbuiting was, erkende, ondanks zijn verontwaardigd „God noch meesters", dat de godsdienst heeft meegewerkt aan de ontwikkeling eener universeele wereld- en levensbeschouwing. De anarchist Proudhon verklaarde van den oorlog — waaraan hij een aanvankelijk-goddelijke funktie toekende, die op den duur in maatschappelijke wedijver behoorde omgezet te worden —, dat deze een even noodzakelijke doorgangsphase geweest was voor de vorming van het internationale recht, als de godsdienst voor de ontwikkeling van het vrije denken. En de zoo sceptische Freud erkent in zijn verhandeling „De Toekomst eener Illusie" — dit is voor hem de godsdienst —, dat deze uit cultuur oogpunt groote beteekenis gehad heeft, al dadelijk doordat hij allerlei onmaatschappelijke driften leerde beheerschen.

Trouwens, ik heb reeds meermalen de aandacht gevestigd op het feit, dat het ook van roomsch-katholieke en orthodox-protestante zijde zoo sterk gewaardeerde confucianisme of kongtseanisme in China sinds meer dan tweeduizend jaar een geschiedphilosophie verkondigt, waarvolgens de menschheid drie hoofdperioden doormaakt:

I. een chaotisch of barbaarsch tijdperk;
II. een tijdperk van reeds betrekkelijke orde, waarin zich grootere en kleinere staten vormen, die steeds meer met elkander in verbinding treden;
III. een tijdperk van wereldomvattenden „uitersten vrede".

I. Het wanordelijk tijdperk beantwoordt op politiek gebied aan despotisme;
II. het tijdperk van de betrekkelijke orde aan constitutionalisme;
III. het tijdperk van universeelen vrede of wereldharmonie aan anarchisme of internationale zelfregeering.

I. Op religieus gebied gaan maatschappelijke wanorde en politiek despotisme samen met veelgodendom;

II. betrekkelijke orde en constitutionalisme met één-godendom;
III. wereldvrede en anarchisme of regeeringloosheid met geengodendom of atheïsme.

Over het algemeen verkeert de menschheid thans in de tweede phase. Doch allerlei individuen kunnen in bepaalde opzichten persoonlijk reeds min of meer in het derde stadium leven, of..... nog in het eerste.
In dezen geest sprak 17 Juli 1930 Dr Kuangson Young in de City Temple te Londen:
„Indien religie één is met mysticisme, aanbidding van het bovennatuurlijke, met heiligenvereering, met het geloof aan een persoonlijk opperwezen of welke goden ook, dan is het kongtseanisme geen religie."
Toch kan men het volgens hem in zoover weer wel religie noemen, als het het beginsel van broederschap en universeele solidariteit aanvaardt, dat aan elken godsdienst min of meer ten grondslag ligt: het wekt „zoowel een bewustzijn van universeele solidariteit, als een universeel bewustzijn van solidariteit" en opent uitzicht op de eenheid van de gansche wereld. De wijze, die zich van de eenheid aller dingen is bewust geworden, weet zich volgens Kong Tse van alle bovennatuurlijke machten bevrijd en staat, nog slechts afhankelijk van zijn eigen bewustzijn dat met de diepste strekking van het wereldwezen samenvalt, zelfstandig in den kosmos.
Kortom, de waarde van het atheïsme hangt, evenals die van het anarchisme, van den aard der betrokken personen, en hoedanigheid hunner opvattingen af.
Maar is dat met den godsdienst anders?
Wanneer in het hart van Afrika, een negerin in de buurt van het Tanganyika-meer aldus bidt:

Immana, God van Oeroendi,
Geef mij een kind.
Ik zal u veel bier geven om de slapen,
Ik dood een onvruchtbare koe voor u,
Ik offer een grooten pot bier,

is dit inderdaad godsdienstig, maar bijster hoog staat het niet.

Het gaat duidelijk om een poging, een invloedrijk persoon ten eigen bate om te koopen. Is dit feitelijk geen corruptie? Deze mag thans in het moderne zakenleven nog zoo mode worden, daarmee is ze nog niet zedelijk gerechtvaardigd! De naïeve bidster schijnt er trouwens met een koopje af te willen komen door slechts een onvruchtbare koe aan te bieden — tenzij deze de vertolking zou moeten zijn van haar eigen toestand —. Wel heeft ze heel wat voor haar hemelschen vader over, doch zij tracht hem vooral voor zich te winnen door te speculeeren op zijn zwakke zijden: zijn goddelijke liefde voor bierdrinken en slapen.

Het is duidelijk dat het „Uw wil geschiede" uit het christelijk evangelie hier oneindig boven uit gaat. Voor de beste vertegenwoordigers van het christendom heeft bidden met bedelen

of omkoopen

sinds lang reeds niets meer te maken.
Het geloof van deze zwarte vrouw is eigenlijk primitief. Eeuwenlang heeft men op godsdienstig gebied gepoogd, de kosmische krachten zooveel mogelijk naar zijn hand te zetten. De mensch voelde zich aanvankelijk van alle zijden door geheimzinnige machten omringd en bedreigd. Hij poogde die magisch van zich af te houden, te beheerschen, of, voorzoover hij ze personifiëerde, door gebeden en offers voor zijn belangen te winnen. Tot hij eindelijk ontdekte, dat hij zich op deze aarde heeft te gedragen naar kosmische wetten, en dat het hoogste offer die vrije zelfontgeving aan universeele beginselen en idealen is, die samenvalt met de opperste phase van menschelijke zelfverwerkelijking.
Welk een verschil tusschen het geloof der

thans nog in Oeroendi haar hemelschen vader omkoopende

negerin,

en dat van den reeds sinds eeuwen gestorven duitschen mysticus Eckart, die schreef:
„De goede mensch treedt in alle eigenschappen van de goedheid zelf, die God is."
„De rechtvaardige menschen vatten de rechtvaardigheid zoo ernstig op, dat als God niet rechtvaardig was, zij hem geen peulschil waard zouden achten.
„En al zou alle smart, die ooit op aarde geleden is, met de rechtvaardigheid verbonden zijn, dan zou dat voor hen niet meer beteekenen, dan een vezeltje. Zoo vast staan zij met betrekking tot God en de rechtvaardigheid."
Men merke op dat, als zoovaak bij de hoogste vertegenwoordigers der mystiek, Eckart principieel boven zijn eigen godsbegrip uit is. De rechtvaardigheid gaat hem eigenlijk boven de godheid, die ten opzichte daarvan wezenlijk bijkomstig is geworden. Deze uitspraak harmonieert dus volkomen met de multatuliaansche spreuk, die men meermalen bij nederlandsche vrijdenkers aantreft: „Waarheid boven Godsdienst."

Doch wat te denken van een beschaafd europeaan, een niet onaanzienlijk koopman, die, naar ik eens hoorde, altijd ongodsdienstig geweest was, doch toen hij, vlak voor een failliet, plotseling een flinke erfenis kreeg, uitriep: „Nu geloof ik dat er een God is!" —, zich bij een protestantsche kerk liet aannemen, en thans, des Zondags als een zeer deftig kelner gekleed, tot een College van Collectanten behoort? Zijn godsdienst schijnt mij niet primitief, maar beslist minderwaardig.

Is echter het atheïsme van iemand, die verbitterd met allen godsdienst brak, omdat zijn kind onverwachts was gestorven, wel van zooveel beter allooi? Dat sedert eeuwen andermans kinderen sterven, had hij met zijn geloof altijd wel kunnen rijmen...
En wat te zeggen van een atheïst, die op een spiritistische séance te Parijs plotseling zijn grootvader hoorde, en uit angst om voor zijn loszinnig leven na zijn dood te worden gestraft, theologie ging studeeren en het tot

dominee bracht? De arme man kwam van zijn angst nooit af. Hij voelde zich, hoe hij ook smeekte en preekte, „voor eeuwig verdoemd". Een hoogen vorm van godsdienst had hij niet. Hij was overigens ziek.....

Gedurende vijf jaar — van 1910 tot '15 — heb ik als vrijzinnig predikant kunnen vaststellen, wat ik vroeger van mijn vader, die rechtzinnig predikant was, telkens had vernomen, dat de gemiddelde godsdienst — niet alleen in Afrika, maar ook in Nederland — niet veel bizonders is en dichter bij die van de negerin van Oeroendi, van den haast faillieten koopman en den spiritistischen dominee staat, dan bij dien van Eckart, of van den johanneïschen Christus. Gewoonlijk is de godsdienst, vooral onder christenen, vrij sterk egocentrisch gericht; is men vooral bekommerd om zijn eigen „heil" — zijn eigen „hachje", zou men haast moeten zeggen —; tracht men het met zijn hoogste beginselen op een akkoordje te gooien; beschouwt men de godheid vooral als hulp in nood, als een Noodhulp dus. Ook ziet men telkens weer — den laatsten tijd zeer sterk in Duitschland —, hoe de min of meer universeel gerichte beginselen, waardoor het christendom zich reeds kenmerkt, bewust worden ondergeschikt gemaakt aan tijdelijke en plaatselijke, in het bizonder nationale en imperialistische belangen, precies als het russisch atheïsme ondergeschikt is aan het steeds nationalistischer staatskapitalisme van Stalin. Het feit, dat in alle moderne landen de godsdienst principieel en praktisch door den staat gecontroleerd en eventueel gecensureerd wordt, is, uit objektief cultuuroogpunt, een wanverhouding.

Men moet erkennen, dat, zuiver formeel gesproken, de Roomsch-Katholieke Kerk gelijk heeft met het geestelijke boven het politieke te stellen en het in haar waardeeren, dat zij altijd is blijven protesteeren tegen den militairen dienstplicht b.v., omdat hier de wereldlijke overheid de persoonlijke levensroeping van den mensch als zoodanig aantast, waartoe zij nimmer het recht heeft. De atheïst, dien het om de vrijwording gaat van

den menschelijken geest, en de anarchist, wiens maatschappelijk beginsel vertolkt wordt door „zelfregeering", kunnen niet nalaten dergelijke uitingen, die overigens met het grieksch-romeinsche natuurrecht samenhangen, te waardeeren.
Anderzijds heeft ook Dr. Abram Kuyper in zijn toelichting tot het program der A.R. Partij er nadrukkelijk op gewezen, dat de overheid niet het recht heeft iemand in zijn conscientie aan te tasten, zoomin waar het eed als krijgsdienst betreft.

Het is dan ook een gunstig verschijnsel dat in allerlei, in het bizonder protestantsche landen, waar de eerbied voor het geweten zich sterk heeft ontwikkeld, tegen den dienstplicht steeds meer verzet wordt aangeteekend en verschillende staten reeds wetten kennen, die hier min of meer rekening houden. Jammer genoeg, sluit men dienstweigeraars uit politieke, maatschappelijke en algemeen menschelijke overwegingen hier te vaak buiten. Men krijgt daardoor zelfs den indruk, alsof politiek, maatschappij en cultuur tegenwoordig buiten het geweten omgaan! In Rusland worden reeds de tolstojanen, wier religieuse overtuiging duidelijk in de richting van het vrije denken gaat, niet meer als principieele dienstweigeraars erkend, omdat zij niet om „godsdienstige", maar om „philosophische" redenen tot hun daad zouden komen. Ook elders neigt men ertoe, de dienstweigering van atheïsten niet als principieel te beschouwen, in elk geval haar niet als een speciale conscientiezaak te erkennen. Toch is mij uit ervaring bekend, dat de meeste atheïstische dienstweigeraars handelen op grond van een overtuiging, waarin ook het geweten zeer sterk medespreekt. Voorzoover zij revolutionaire socialisten zijn, trachten zij zelfs naar een vorm van samenleven, waarin politiek, maatschappij en cultuur met een zoo hoog en zuiver mogelijk ontwikkeld menschelijk geweten meer dan ooit harmonieeren.
Hier staat helaas tegenover, dat heel veel officieel-godsdienstig leven vlak langs de brandendste zedelijke

vraagstukken onverschillig-mechanisch verloopt. Het meest gevoelig voor „God" en „godsdienst" bleek men mij om en bij Oudejaar en sterfgevallen, tijdens rampen, of wanneer men zich bedreigd voelde door persoonlijk of gemeenschappelijk gevaar. D.w.z. dat de godsdienst steeds vóór alles als een middel in den strijd om het bestaan wordt beschouwd, of in elk geval gebruikt, om eigen individueele of collectieve, in het bizonder nationale, wenschen te bevredigen. Kortom — en vandaar sinds eeuwen het vlammend protest der profeten — gewoonlijk dient in den godsdienst de mensch niet zoo zeer God — en wat voor God! — als wel God den mensch: dient de mensch vooral God, opdat God hem diene.
Doch nogmaals, in de hoogste vormen van godsdienst is dit anders.

Daar stelt men zich veeleer in dienst van menschelijk-bovenmenschelijke waarheden en waarden, en poogt hieraan trouw te blijven, zelfs al zou men er persoonlijk aan ten gronde gaan.
Ook het gemiddeld atheïsme is echter niet veel bizonders. Is dit op cultuurgebied het gemiddelde wel ooit? Ik spreek ook hier uit ervaring: sinds kerk en christendom mij te eng zijn geworden, verkeer ik voornamelijk in atheïstische kringen. Er heerscht ook daar soms koude onverschilligheid. Men ontmoet er echter ook vaak een even primitieve als vurige godloochening, die men het spoorwegongeluk-atheïsme zou kunnen noemen. Ze komt voort uit felle reaktie op gebeurtenissen van den dag, die niet passen in een vroeger gehuldigde, betrekkelijk bekrompen opvatting van de voorzienigheid. Het is duidelijk, dat het bij spoorwegongelukken, vooral in Frankrijk, menschonwaardig toegaat. „Hoe zou een God daarvoor verantwoordelijk wezen kunnen?" Hiertegen worden dan van godsdienstige zijde weer allerlei min of meer steekhoudende argumenten ingebracht. Doch het motief, dat aan een dergelijk atheïsme ten grondslag ligt, is in elk geval zuiver: geschokt recht-

vaardigheidsgevoel, en herinnert ons aan de uitspraak van Eckart.

In zoover staat dit atheïsme reeds hoog boven het geloof van millioenen, die zelfs een gifgas- en bakteriën-oorlog als van God gewild aanvaarden, wanneer „het nationaal belang" dit nu eenmaal zou eischen.

Het is ondoenlijk, om in een korte spanne tijds alle nuances, trappen en graden van godsdienst en atheïsme met elkaar te vergelijken. Het is ook niet noodig. De hoofdstrekking van mijn betoog is duidelijk. Er is een primitief atheïsme; er is een vulgair atheïsme; er is een vorm van geestelijke inhoudloosheid, die in den leegsten zin des woords a-theïsme is, zooals er allerlei graden van primitieven, vulgairen en zelfs platten, oppervlakkigen, en zinledigen godsdienst zijn.

Alleen moet worden opgemerkt, dat in de wereld van den godsdienst sterker gehuicheld wordt, vooral wanneer het min of meer in het onmiddellijk belang der betrokkenen lijkt om tot op zekere hoogte, indien al niet godsdienstig te zijn, dan het toch tenminste te schijnen.

Daar anderzijds het atheïsme in Nederland b.v. haast als iets onfatsoenlijks beschouwd wordt, —

men de aanhangers ervan, voorzoover zij op maatschappelijk gebied tevens voor een hoogeren vorm van samenleving strijden, zelfs met broodroof bedreigt, —

eischt het opkomen voor zijn overtuiging hier steeds hooger mate van moed. Bovendien zien de meeste atheïsten zich genoodzaakt met tradities, omgevingen en personen, waaraan zij in allerlei opzichten gehecht waren, te breken, en loopen gevaar, door familie of vrienden te worden verstooten. Dit komt het zedelijk peil ervan ten goede: de lafhartigen en onechten vallen steeds meer af. En dan: men wil hier liever, hoezeer ook gemarteld, zonder fikties leven dan zich desnoods troosten met wanen.

Het zwakst is het atheïsme daar, waar het zich feitelijk niet boven den godsdienst poogt te verheffen, maar er vijandig tegenover blijft staan. Men heeft hier eigenlijk niet met atheïsme, maar met anti-theïsme te doen. Gewoonlijk ontstaat dit uit reaktie op vroeger beleefde, vrij lage vormen van godsdienstigheid, die men met allen godsdienst en alle daaraan ten grondslag liggende voorstellingen, ideeën en gebruiken vereenzelvigt.

Zulk een atheïst hoorde ik eens uitroepen: „O monster van een God, kon ik je maar bij den keel grijpen!" Het is duidelijk, dat deze mensch veeleer een dolgeworden theïst, een omkeerd theïst of een anti-theïst, dan een a-theïst was geworden; dat hij nog volkomen aan de door hem bestreden, monsterlijke godsvoorstelling vastzat en daar letterlijk door werd vervolgd; dat hij er feitelijk veel sterker in geloofde dan het meerendeel van hen, die haar nog aanvaardden.

Onjuist is voorts de opvatting, dat de godsdienstigen in het algemeen meer idealistisch, de atheïsten meer materialistisch zouden zijn. Er bestaan allerlei vormen van godsdienstig materialisme of materialistische godsdienstigheid — niet slechts in Oeroendi —, en van atheïstisch idealisme of idealistische godloosheid.
Evenmin kan men zeggen, dat het geloof in een individueel voortbestaan na den dood een typisch godsdienstig verschijnsel, ongeloof daaraan kenmerk van alle atheïsme wezen zou. Een jaar of dertig geleden — ik hoop, dat hij er nog zoo over denkt — achtte Dr. De Hartog, die toen een betrekkelijk hooge wereldbeschouwing voorstond, het in elk geval principieel van geen belang, of de mensch al of niet na zijn dood zou leven: de hoofdzaak was niet des menschen verhouding tot mogelijke ervaringen in het hiernamaals, maar het beleven der ware werkelijkheid, nu en hier. Ook prof. Van den Bergh van Eysinga, nederlandsch-hervormd predikant te Santpoort, een van de bekwaamste theologen en der beste hollandsche denkers, staat sceptisch

tegenover het geloof aan de persoonlijke onsterfelijkheid. Zelf heb ik er indertijd als dominee nimmer over gesproken of gepreekt. Veel godsdienstigen, vooral in de wereld van ketters en sekten, zijn zelfs overtuigd, dat de mensch na zijn dood in het universeele leven opgaat als een rivier in een oceaan, — erin terugzinkt als een golf in de zee. Anderzijds meenen zelfs atheïsten op grond van wetenschappelijk-empirische onderzoekingen te moeten concludeeren, dat men na zijn dood als individu nog min of meer zal leven. En het principieel atheïstisch boedhisme gelooft aan zielsverhuizing. Evenzoo, tenminste nog voor enkele jaren, de atheïst Krisjnamoerti.

In het groot gezien, kan men het volgende vaststellen: De godsdienst heeft zich bij zijn beste vertegenwoordigers in den loop der eeuwen steeds meer veredeld en vergeestelijkt. Nederlandsch spraakgebruik laat toe te zeggen, dat hij ten slotte werd opgeheven in een universeele religie, waar al wat in het verleden op het gebied van wereld- en levensbeschouwing reeds min of meer intellektueele, moreele of aesthetische waarde had, saamgevat werd.

Een diepe drang tot waarheid leidde de geniaalste vertegenwoordigers van de hoogste culturen der menschheid alom vrijwel, tot dezelfde conclusie. Het woord „God" bleek steeds meerderen niet meer in staat, de hoogste waarden en waarheden te vertolken.

Volgens Hegel is het opperst godsdienstige bewustzijn nog slechts de gevoelvolle voorstelling eenere hoogere, redelijke werkelijkheid. Bij Spinoza valt het begrip „God" met het begrip „Natuur" tezamen, en drukken beide iets onuitsprekelijks uit. Het laatste woord van Indië luidt: t a t t w a m a s i, HET zijt gij. De mensch vindt hier het wezen van het al in zichzelf. In China spreekt men liever dan van „God", van t a o, dat volgens Wilhelm den „zin" van den kosmos, of den „weg", de „methode" van het universeele leven beduidt. Voorzoover de mensch

dien zin in zich opneemt, die methode volgt, wordt hij eerst waarlijk, is hij eerst recht zichzelf — een wijze van denken, die op die van Hegel en de Stoa lijkt. Of men houdt zich aan t i ë n den „hemel", het diepste beginsel der kosmische orde, waaraan recht en maatschappij behooren te beantwoorden. In min of meer overeenkomstigen geest spreekt Boeddha van „het edele pad". Anderen willende verlossen, verloste hij allereerst zichzelf en gaf het groote voorbeeld van de zelfbevrijding.

„Gelooft niets — zoo laat men hem spreken — op hooren zeggen..... Gelooft niets, omdat men het algemeen voor waar houdt, of omdat men er veel over spreekt..... Gelooft niets op het gezag van een wijze der oudheid. Gelooft niets op gezag van meesters of priesters..... Weest uw eigen fakkel en uw eigen toevlucht..... Hecht u aan de waarheid. Dat deze slechts uw fakkel en toevlucht zij." —

Toen Gandhi eenige jaren geleden te Genève was, merkte hij op, dat de gedachtenwisselingen tusschen godsdienstigen en atheïsten oneindig vereenvoudigd en verdiept zouden worden, wanneer men, in de veronderstelling dat het elk waarachtig mensch om waarheid gaat, overeenkwam: Laat ons niet meer discussieeren over „God", doch tezamen zoeken naar „waarheid". Zelf verklaarde hij zich bereid, voor het woord „God" „waarheid" in de plaats te stellen. En Martinus van der Hoeven heeft er in zijn verhandeling over „Het wezen der Godsdienst" op gewezen, dat de christelijke religie steeds meer er toe leidt, dat de mensch zich niet meer in den blinde toevertrouwt aan een ondoorgrondelijke Voorzienigheid doch, als het ware, zijn eigen voorzienigheid wordt, en een toenemend bewustzijn verkrijgt van zijn v e r a n t w o o r d e l i j k h e i d i n h e t k o s m i s c h - h i s t o r i s c h p r o c e s.

Hoe vreemd dit bij het eerste gehoor ook lijkt, hier zijn wij niet slechts in den tijd, maar ook in den geest, vlak bij Marx en bij Bakoenin! Men pleegt van Marx altijd weer aan te halen, dat de godsdienst opium is voor

het volk. Is het echter niet juist, dat in Rusland b.v. de massa eeuwenlang door knoet, wodka

en kerk

er onder gehouden werd?

Bestaan er niet allerlei vormen van godsdienst, die den mensch afleiden van zijn taak, en hem zedelijk versuffen, geestelijk verdooven?

We hebben er reeds meermalen op gewezen — en de onderzoekingen van anderen hebben het bevestigd — dat in dienzelfden Marx allerlei joodsch-godsdienstige, profetische opvattingen nawerkten; dat hij een diep vertrouwen had in den zin der geschiedenis, en een zeer hooge opvatting van de wereldhistorische taak van het proletariaat. Trouwens de wijsgeer, die het meest aan Marx verwant was, Dietzgen, schreef — naar aanleiding van de opmerking van den duitschen keizer, dat de religie voor het volk behouden moest blijven —, dat z.i. de officieele godsdienst een allerbedenkelijkst machtsmiddel der heerschende klasse was geworden, doch dat er in het al een religieuse kiem aanwezig was, die nooit verwoest kon worden. „Religie" vatte hij op als besef van samenhang en eenheid. Zij behoorde aan de waarheid ondergeschikt te blijven, doch vervulde in het kosmische leven een noodzakelijke funktie, al was het redelijken menschen onwaardig daarover op hoogdravende, gezwollen wijze te spreken. En de fransche vrijdenker Sageret schreef voor enkele jaren in „La Réligion de l'Athée":

„De atheïst heeft alle goden; hij eert in hen menschelijke uitvindingen, wel zoo verwonderlijk als de bewerking van vuursteen: de goden verwekten de metaphysica, zonder welke er geen rede zou wezen. En God en Christus maken een wezenlijk bestanddeel uit der persoonlijkheid van den atheïst".

De duitsche vrijdenker Leopold Ziegler kenmerkt zich door „religieus atheïsme" of godlooze religie, evenals trouwens Krisjnamoerti.

Zelfs Bakoenin, na Most wellicht de beruchtste vrijdenker, spreekt van de „religie der menschheid" — „menschheid" hier opgevat als een gemeenschap van zedelijke wezens, die zich bewust zijn geworden van hun funktie in het kosmisch-historisch proces — en verklaart het geloof voor „hartstochtelijk willen" — het doet verrassend aan de leer van Vivekanda denken —. Bakoenin verwijt de burgerij, dat zij aan haar eigen religie van vrijheid, gelijkheid en broederschap steeds meer ontrouw is geworden, en huldigt Christus als den stichter van een kosmopolitischen wereldgodsdienst, die principieel met alle nationalisme brak. Freud, die het godenpaar Logos en Anagkè van den hollander Multatuli aanvaardt, spreekt van „onzen god Logos", het Woord, de Rede. Het is duidelijk, dat hij er principieel geen bezwaar tegen zou hebben, om b.v. met Mr. J.J. Boasson, redakteur van „De Smidse", onder „God" te verstaan: het geheel der dingen. Ofschoon hij, om misverstand te voorkomen, dit woord liever zal vermijden.

Inderdaad kan men hier beter spreken van „den kosmos", „het universum", „het al", indien niet het „meer-dan-al", daar zelfs onze wijdste en diepste opvattingen van het al te kort schieten bij de oneindige werkelijkheid. Ook volgens Grillparzer benadert men den diepsten beweeggrond der wereld waarschijnlijk beter door te zeggen, dat hij niet God, dan dat hij God is. —

Dit alles vond ik den laatsten tijd treffend bevestigd door het werk van een der uitnemendste vrouwen van Oostenrijk, Rosa Mayreder, schrijfster van „Mensch und Menschlichkeit" en „Der Letzte Gott", wier wereldbeschouwing overeenkomt met die van den hollandschen dichter Van Collem. „De laatste God" is voor Rosa Mayreder de mensch zelf, in zoover hij zich van zijn kosmische funktie bewust is geworden en ten opzichte van de toekomst der menschheid geestdriftig zijn taak vervult, hoog boven alle beperkt en beperkend ik-besef uit. Veeleer dan van een oerschuld der menschheid, heeft men, volgens haar, van een oerplicht te spreken. Indien de menschheid die tot nog toe zoo gebrekkig

vervult, volgt dit vooral uit het feit, dat het hoogere wereldleven zich nog slechts op een zijner laagste trappen bevindt. Aan de menschensoort is echter een onuitroeibare wordingsdrang eigen: een rustelooze behoefte, zichzelf te boven te gaan. Wat zich op het gebied der anorganische materie onbewust als blinde drang doet gelden, neemt in het menschras den vorm aan van een bewustzijnverschijnsel, dat het leven van enkelingen, volken en rassen steeds hooger opstuwt...

Waarheid en waardigheid zouden er intusschen oneindig door zijn gediend, als men in het Westen boven de traditioneele vijandigheid van godsdienst en atheïsme uit kon komen: als men er aan weerszijden niet meer zoo gemakkelijk toe overging, elkaar te wantrouwen en te minachten, doch den moed had te erkennen, dat wij in den kosmos en in ons zelf tegenover een oneindig ingewikkeld en veelzijdig vraagstuk staan, dat niemand ooit volkómen kan oplossen: nimmer denken zelfs twee gelijkgezinde geloovigen volstrekt gelijk; het woord „God" beteekent ten slotte voor ieder iets anders, en voor ieder op elk oogenblik iets anders — ja zelfs het woord „waarheid". Ofschoon het laatste vóór heeft, dat het hen, die haar afzonderlijk of gemeenschappelijk zoeken, objektiever instelt, onafhankelijker maakt van allerlei gevoelens en indrukken, die het bewustzijn zoo verraderlijk kunnen vertroebelen en verduisteren, wanneer men tegenover andersdenkenden komt te staan.
Niets schijnt mij gewenschter om in dit opzicht verder te komen, dan dat allen die in deze dingen belangstellen, zich verdiepen in de vergelijkende wijsbegeerte van Paul Masson-Oursel, waarvan ik in mijn boekje „Wereldcrisis en Wijsbegeerte" een bespreking heb gegeven. Het sterkst zal het velen wellicht verrassen, daaruit te vernemen, dat in Indië reeds sinds een paar duizend jaar het atheïsme niet als een minderwaardige levensopvatting buiten het algemeen denken dreigt te worden gestooten, doch als één der mogelijke wijzen van wereld- en levensbeschouwing ridderlijk erkend wordt.

De openbare meening moet veranderen, al zou het met schokken gepaard moeten gaan..... Zelfs de theologische zedeleer over den oorlog zal een nieuwe taal spreken..... Wat betreft de geoorloofdheid van een oorlog, zal ze rekening houden met de nieuwe feiten..... Nationale eer en rijkdom moeten verdedigd worden door andere, betere middelen.

Kardinaal FAULHABER

Het atheïsme is niet de oorzaak, dat de groote massa aan de kerken is verloren gegaan. Deze hebben zich zelf veelmeer vervreemd van hun lidmaten. Of zij in den strijd om de groote volksgroepen terug te winnen zullen slagen, is niet te zeggen. Momenteel doen ze het nog niet.

Dr. O. NOORDENBOS

Ga nu in huis en schrijf het op een tafel,
teeken het op in een boek;
dat het tot een blijvende getuigenis zij voor een lateren dag.

JEZAJA

WAT NIET GEZEGD MOCHT WORDEN

De Radio-Omroep Controle-Commissie deelt U mede, dat zij geen bezwaar heeft tegen de uitzending van de rede „Godsdienst en Atheïsme", uit te spreken door den Heer B. de Ligt op Zaterdag 3 Maart a.s.

aldus naar aanleiding van de door mij ingezonden rede de aanvang van den brief der Radio-Omroep Controle-Commissie aan de Vrijdenkers Radio-Omroepvereeniging te Amsterdam

behoudens,

en daar begon het:

dat blad 1, regel 14 v. o. „op het hoogst bedenkelijk gedrag" tot en met de regel 9 v. o. „stemming moest leiden"; blad 3, regel 15 en 14 v. o. de woorden „felle klasse uitbuiting, moordende"

en zoo voort, en zoo voort, en zoo voort

moeten vervallen, wegens strijd met de wettelijke voorschriften.

De Voorzitter,
(w.g.) VAN BOEYEN
De Secretaris,
(w.g.) WEBER

Een copie van dezen brief gewerd mij met den volgende, van den secretaris der Vrijdenkers Radio-Omroepvereeniging:

Geachte Heer de Ligt,

Bij deze deel ik U mede, dat de te houden rede, door U op Zaterdag 3-3-'34 voor de radio, is goedgekeurd, behoudens..... dat er pl.m. 3½ bladzij door de controle commissie is geschrapt, precies 101 regels.

Ik doe u hierbij een afschrift toekomen, die deze commissie mij toezond. Voor alle zekerheid deel ik U mede, dat aan deze handeling van de commissie niets valt te doen en er geen hooger beroep bestaat.

Indien u meent dat met deze coupure het mogelijk is, iets goeds voor de radio te brengen, zoo geef ik u in overweging, deze rede evengoed uit te spreken.

Voor spoedgevallen, telephonisch te bereiken onder No. 54454.

Met vriendelijke groeten
(w.g.) S. WORMS,
Secretaris

Een en ander bereikte me Vrijdagavond, 1 Maart 1934.

De eerste opwelling was: weigeren te spreken!

Doch als het nu juist eens de diepste bedoeling der censuur geweest was, dat ik niet aan het woord zou komen? En al was het dat niet, zou dit dan praktisch toch niet worden bereikt? Beter om, indien eenigszins mogelijk, ondanks alles het woord te voeren; daar, waar het grootste gat was geslagen en het verband zelfs dreigde verloren te gaan, mijn betoog, als een kies met goud, met waardevolle muziek te plombeeren, en de gehavende passages zóó uit te spreken, dat de goede verstaander...

Natuurlijk had ik op censuur gerekend, gezien hoe overgevoelig de nederlandsche overheid nu eenmaal is voor al wat komt van schrijver dezes [1]) en hoe weinig men in ons dierbaar vaderland begrijpt van humor en ironie. In Vlaanderen mag lachen goddelijk, in Brabant menschelijk zijn, in Holland is het niet netjes, in de Betuwe zonde, en in de protestantsche kerken lacht men nooit: het goddelijke is er onafscheidelijk saamgedacht met hoogen hoed en witte das, en de Bedienaren des Woords gedragen zich steeds „plechtig". Ik had dan ook de noodige voorzorgen genomen, opdat ondanks eventueele censuur de wezenlijke strekking mijner rede doorklinken zou. Om en bij dienstweigering b.v. had ik aan de Roomsche Kerk en Dr. Kuyper een pluimpje gegeven. Naar men gezien heeft met succes: de Controle-Com-

(1) Zooeven meldt de „Nieuwe Rotterdamsche Courant", dat door den Minister van Defensie voor het personeel van land- en zeemacht „alle geschriften van B. de Ligt" verboden zijn, — dat is dus al wat dezerzijds gepubliceerd werd sedert 1907 en nog gepubliceerd zal worden, waarover het ook gaat!

missie mocht nog zooveel schrappen, d i t bleef tenminste staan, en drong tot tallooze luisteraars door, van wie de aandachtige hoorders — als uit een overvloedige correspondentie is gebleken — onmiddellijk begrepen, welke verwoestingen de officieele censor in dat verband moest hebben aangericht en... daaruit de noodige conclusies trokken.
Toch had ik niet verwacht, dat de Radio-Omroep Controle-Commissie zóó grof te werk zou gaan, zonder ook maar te beseffen, hoezeer zij zich ontmaskerde.
„Machtswellust", zei en schreef men mij.
„Een berucht schrijver en spreker dwars willen zitten."
„Poging om zich tegenover reaktionaire superieuren verdienstelijk te maken."
„Haat tegen het vrije denken, die bot gevierd moest worden."
Wellicht is van dit alles heel wat aan. Doch goed beschouwd, staan wij nog voor iets anders: fanatieke verdediging, niet zoo zeer van godsdienst en zedelijkheid, als wel van den gemiddeld officiéél godsdienstige, met zijn gehuichel en gebrek aan geestelijk fatsoen.
Wat mocht n.l. niet worden besproken?

I. het hoogst bedenkelijk gedrag der vroegere russisch-orthodoxe kerk en wat zich afspeelde om en bij Raspoetin (hiervóór blz. 3),
II. het maatschappelijk tekort van het westersch christendom dat, vooral sinds de vorige eeuw, zulke noodlottige consequenties had, en bij een groot deel der massa wel tot een min of meer antigodsdienstige stemming moest leiden (hiervóór blz. 3),
III. de corruptie in het moderne zakenleven (hiervóór blz. 9),
IV. het omkoopen van welken „hemelschen vader" ook (hiervóór blz. 9),
V. elk college van Collectanten, wie daar ook toe behooren (hiervóór blz. 10),
VI. de godsdienst uit zelfzucht (hiervóór blz. 11),

VII. het godsdienstig nationalisme en imperialisme (hiervóór blz. 11),
VIII. de godsdienstig gesanktioneerde gifgas- en bakteriënoorlog (hiervóór blz. 14),
IX. het godsdienstig gehuichel (hiervóór blz. 14),
X. het geloof in goddelijke monsters en monsterlijke goden (hiervóór blz. 15),

Juist tien punten, als een nieuw soort tien geboden.
Wat moest volgens de Radio-Omroep Controle-Commissie in elk geval worden verzwegen?

I. dat felle klasse-uitbuiting en moordende concurrentie kenmerken zijn der huidige maatschappij (hiervóór blz. 5),
II. dat de godsdienst bedenkelijke zijden heeft (hiervóór blz. 6),
III. dat beschaafde europeanen, zelfs wanneer zij, deftig als kelners gekleed, tot een College van Collectanten behooren, er een zeer minderwaardigen vorm van godsdienst op na kunnen hougen (hiervóór blz. 10),
IV. dat de gemiddelde godsdienst niet slechts in Afrika, maar zelfs in Nederland niet veel bizonders is (hiervóór blz. 11),
V. dat de meeste christenen bang zijn voor hun eeuwig „hachje" (hiervóór blz. 11),
VI. dat zoowel in Rusland, Duitschland als in Nederland de godsdienst principieel en praktisch door den staat gecontroleerd wordt (hiervóór blz. 11),
VII. dat vooral in protestantsche landen, waar de eerbied voor het geweten zich sterk heeft ontwikkeld, tegen den dienstplicht steeds meer verzet wordt aangeteekend (hiervóór blz. 12),
VIII. dat de dienstweigeringswet uit moreel oogpunt onvoldoende is (hiervóór blz. 12),
IX. dat het tegenwoordig soms schijnt, alsof politiek, maatschappij en cultuur omgaan buiten het menschelijk geweten (hiervóór blz. 12),

X. dat ook atheïstische dienstweigeraars meest handelen op grond van een overtuiging, waarin het geweten zeer sterk medespreekt (hiervóór blz. 12),

XI. dat revolutionaire socialisten trachten naar een vorm van samenleven, waarin politiek, maatschappij en cultuur met een zoo hoog en zuiver mogelijk menschelijk geweten meer dan ooit harmonieeren (hiervóór blz. 12),

XII. dat sinds eeuwen de waarachtigste vertegenwoordigers van den godsdienst protesteeren tegen die vormen van religie, waarin de mensch niet zoozeer God — en wat voor God! — dient, als God den mensch; waarin de mensch vooral God dient, opdat God hem diene (hiervóór blz. 13),

XIII. dat in Nederland de aanhangers van het atheïsme, voorzoover zij op maatschappelijk gebied tevens voor een hoogeren vorm van samenleving strijden, met broodroof worden bedreigd (hiervóór blz. 14),

XIV. dat er een vorm van vulgair atheïsme bestaat, die veeleer anti-atheïsme of omgekeerd en dolgeworden theïsme, dan werkelijk atheïsme is (hiervóór blz. 15),

XV. dat een diepe drang tot waarheid de geniaalste vertegenwoordigers van de hoogste culturen der menschheid alom tot de conclusie leidde, dat woorden als „God" ten slotte niet meer in staat zijn de hoogste waarden en waarheden te vertolken (hiervóór blz. 16),

XVI. dat in Rusland de massa eeuwenlang niet slechts door middel van knoet en wodka, doch ook door de kerk er onder gehouden werd (hiervóór blz. 18),

XVII. dat er allerlei vormen van godsdienst bestaan, die den mensch afleiden van zijn taak, hem zedelijk versuffen, geestelijk verdooven (hiervóór blz. 18).

Pijnlijk geval, maar niet voor schrijver dezes. [1])
Pijnlijk geval voor allen, die het met godsdienst en zedelijkheid nog waarachtig meenen.
Pijnlijk geval voor wie nog eenigszins ernst pogen te maken met wat eens door Amos, Jesaja, Micha, Jeremia, den evangelischen Christus en den nieuwtestamentischen Paulus, Petrus, Johannes en Jacobus werd verkondigd.
Pijnlijk geval voor H. M. de Koningin en H. K. Hoogheid Prinses Juliana, die onlangs openlijk haar sympathie betuigden met het optreden van Stanley Jones, hoewel deze volgens Mw. E. van Boetzelaer van Dubbeldam-van der Hoop van Slochteren „onbevreesd, met nietsontziende eerlijkheid" den vinger legt op „de zwakke plekken van de Christenheid, die niet meer ernst heeft gemaakt met de grondwet van het Koninkrijk Gods, in de Bergrede neergelegd" — Stanley Jones, volgens wien de oorlog „onze voornaamste gemeenschappelijke zonde, niet ramp, maar misdaad" is, waar-

---

(1) Nog te minder, daar hij zijn lot deelt met uitmuntende persoonlijkheden als mej. M. H. Petri b.v. van den Algemeenen Nederlandschen Vrouwen Vredebond, uit wier radio-rede door meergenoemde Controle-Commissie, niet slechts geschrapt werd:
Wat zijn eigenlijk twee legers die tegen elkander optrekken? Dat is een groote massa tezamen, die zelfmoord pleegt.
een sedert het invoeren van de chemische, elektrotechnische en bakteriologische strijdmethoden zelfs te Genève openlijk erkende, en tot de gansche erbij betrokken volken uitgebreide waarheid — maar ook:
Zoo zijn er waarschijnlijk nog onder u, die nog nooit gehoord hebben van de Dienstweigeringswet van Juli '23. Dit is toch iets dat gij als moeder dient te weten. Hierdoor bestaat de kans, dat uw zoon zijn militairen dienstplicht kan omzetten in burgerdienst; helaas is de tijd in staatsdienst dan langer, maar onze jongens krijgen van regeeringswege toch deze mogelijkheid.
D.w.z. dat van overheidswege hier weer eens gepoogd werd — het geschiedt telkens op andere wijze — het nederlandsche volk onkundig te houden van het bestaan van de dienstweigeringswet, aangenomen 13 Juli 1923 en verschenen in staatsblad No. 357, gebaseerd op art. 183 van de Grondwet van 1922, luidende:
Bij de wet worden de voorwaarden genoemd waarop wegens ernstige gewetensbezwaren vrijstelling van den krijgsdienst wordt verleend.

om de Kerk zich „uit het heele oorlogsstelsel" behoort terug te trekken, en elk individu „het van te voren met zich zelf eens te zijn, dat het van den oorlog afziet en daaraan op geen enkele wijze zal deelnemen. Brengt deze houding hem in de gevangenis, hij rekene het zich tot een eer. Gevangenis om beginsel is beter dan moord om politiek..... Laten wij middelpunten en werktuigen van goede internationale gezindheid zijn."
Pijnlijk geval voor den capucijner pater Henricus, die in „Christus Koning" niet slechts uitroept: „Van militarisme, verlos, Heer, de wereld!", doch het tot een der bedenkelijkste uitwassen van het kapitalisme verklaart; op grond van wat kardinaal Gaspari 28 September 1917 aan de engelsche regeering schreef, afschaffing van den dienstplicht eischt, en zijn kerk opwekt, zich niet slechts met het woord, doch metterdaad tegen elken oorlog te keeren.
Pijnlijk geval voor allen in Nederland, die principieel instemmen met de verklaring van lord Cecil, tijdens den wereldoorlog afgelegd in het Lagerhuis: „Wij zijn vóór-al christenen, en eerst daarna engelschen. Het christendom kan met wat voor nationalen eisch ook nooit compromissen sluiten. Het eischt zijn discipelen gansch op, met beide, lichaam en ziel..... Aan den staat in dit opzicht ook maar eenige suprematie toekennen, beteekent het gansche christendom den rug toekeeren..... De dienstweigeraar beroept zich op een zedelijke wet, die, naar algemeen erkend wordt, uitgaat boven de wet van den staat."
Pijnlijk geval voor de leden der Radio-Controle-Commissie, wanneer zij, afgezien van hun officieele funktie, nog iets beseffen van de diepste strekking van den christelijken godsdienst.
Pijnlijk geval voor den betrokken minister, voorzoover ook zijn persoonlijke godsdienst boven dien van de negerin van Oeroendi en van meergenoemden koopman uitgaat.
Pijnlijk geval voor het ministerie-Colijn, inzoover het door zijn gezag gesanktioneerd verbod om het door de

Controle-Commissie geschrapte uit te spreken, een smet werpt op zijn karakter — tenzij die smet juist bij dat karakter zoude behooren —.
Pijnlijk geval in het bizonder voor Zijne Excellentie Professor Dr. Slotemaker de Bruïne, van wien, toen voornoemde minister nog slechts predikant was, schrijver dezes te Middelburg zulke onvergetelijke betogen van sociale en ethische strekking heeft gehoord.
Pijnlijk geval voor het nederlandsche volk, dat wanneer een vrijdenker als spreker voor de radio gereed blijkt het goede in den godsdienst tot het uiterste te waardeeren en de zwakste zijden van het atheïsme openlijk te erkennen, — zeer duidelijk poogt tusschen geloovigen en ongeloovigen alle onnoodig misverstand uit den weg te ruimen en den nu eenmaal onvermijdelijken strijd tusschen godsdienst en atheïsme op een zoo hoog mogelijk plan te voeren, — dit door de Radio-Omroep Controle-Commissie van af het laagste niveau gesaboteerd, en zooveel mogelijk ònmogelijk gemaakt wordt.
Als wijlen mijn vader — een rechtschapen rechtzinnig predikant die „van politiek niets wilde weten" — dit alles gehoord had, zou hij zonder twijfel hebben opgemerkt — het was een van zijn wijzen van spreken —: „Wij zijn aan de heidenen overgeleverd, mijn jongen". Aan de heidenen, en wat voor! Heidenen, die zich christenen noemen en het edelste van wat heidendom, jodendom en christendom hebben voortgebracht, principieel en praktisch stelselmatig negeeren.
Geen wonder, dat blijkens de cijfers der officieele volkstellingen, de nederlandsche kerken beginnen leeg te loopen. En maar gelukkig ook! De meest triviale onverschilligheid is te verkiezen boven het menschonwaardig gehuichel, dat door de Radio-Omroep Controle-Commissie blijkbaar dáárom zoo in bescherming moet worden genomen, omdat het voor den tegenwoordigen godsdienst zoo kenmerkend is.
Intusschen heeft haar optreden in den lande heel wat verbazing en verontwaardiging gewekt;
is naar wat schrijver dezes nog kon zeggen, des te aan-

dachtiger geluisterd:
heeft naar aanleiding van het gebeurde het hoofdbestuur van „De Dageraad" uit de meest verschillende milieus bewijzen van sympathie ontvangen en —
nieuwe leden gewonnen.

Dieper gezien, was, voor de zooveelste maal, de godslastering weer eens aan den anderen kant.

B. DE LIGT

Petit-Lancy (Genève) 1 Mei, 1934

TOELICHTING

„Kunt u de passage inzake hegelen, kohnstammen, künkelen niet nader toelichten?"
„In welke brochure tracht men aan te toonen dat het ongeloof zoo verderfelijk zou zijn?"
„Is Künkel geen moderne denker?"
„Geloofde Hegel niet even vast als professor Kohnstamm in God?"
„Is Krisjnamoerti wel atheïst?"

Nimmer steeg het hollandsche bewustzijn hooger, dan toen te Leiden, Utrecht, Amsterdam, Groningen, Delft en elders prof. G. J. P. J. Bolland aan geheel Nederland redeleer doceerde, en door geschrift en woord herculisch poogde, Holland uit een eeuwenlange theologische periode op te heffen tot wijsgeerig besef en begrip. Zooals eens van Deyssel op het gebied der literatuur, wilde Bolland op dat der wijsbegeerte Nederland hoog opstooten in den vaart der volken en het deel doen hebben aan een even nieuwe als grootsche wereld- en levensbeschouwing.
Hoewel aanvankelijk sterk beïnvloed door Von Hartmann, Schopenhauer en Nietzsche, zette Bolland weldra welbewust de traditie voort van Heraclitus, Nicolaas van Cusa en Hegel, en herschiep het nederlandsch tot een verrassend-doeltreffend voertuig der dialektiek. Onomwonden erkende hij den betrekkelijk universeelen zin van theologie en godsdienst als onvermijdelijke vóórphasen van begrip en vrijheid. Doch even onvermijdelijk steeg — zoo leerde hij — het van zichzelf bewust geworden denken boven allen godsdienst en godgeleerdheid uit.
„Het ware in den godsdienst — verkondigde hij in de lijn van Hegel — is de geest, die in zijn menschelijke vereindiging zijne goddelijke oneindigheid als het bekende ongekende vereert. In weerwil aller eeuwen, die tot zijne wording zijn van noode geweest, is dit geloof slechts zekerheid in de trant van gemoedelijkheid en verbeelding, van overlevering en gezag, niet van z e l f s t a n d i g

en vrij begrip. Daarom ook laat de godsdienst zich zelfs in zijne tot Christelijke religie veredelde gestalte niet in redelijkheid verheffen boven de wijsheid, maar zich daartoe slechts verheffen, om zich erin op te heffen". „In hun meest kenmerkende eigenaardigheden — erkende hij, met Deschamps, in „Zuivere Rede" — zijn de godsdiensten niet anders dan telkens weer aan de waarheid toegevoegde absurditeiten".

Ook de leer van des menschen val in Adam en zijn verzoening met God in Christus was volgens Bolland slechts een hoog ontwikkelde vorm van „mythe", een „zinrijk sprookje" waarvan hij, de traditie der hollandsche radikale kritiek voortzettend, den historisch-ideologischen oorsprong geniaal navorschte: het christelijk evangelie was volgens hem in den beginne nog onopgehelderde, gnostisch-mystisch-theosophische verbeelding geweest — een opvatting, die door de moderne wetenschap steeds meer bevestigd wordt. Dieper beschouwd, moest volgens Bolland de christelijke leer „de malligheid van de eeuwige waarheid" genoemd worden. De wijzen —heette het in zijn „Het Boek der Spreuken" — zijn „goddeloos en zondeloos in eenen".

Zonder twijfel had ook Bolland zijn bekrompenheden en gebreken. Op sociaal en oeconomisch gebied combineerde hij de bedenkelijkste zijden van Nietzsche met de meest behoudende politieke opvattingen van Hegel op zulk een wijze, dat hij de voorlooper werd der volk-en-vaderlanders Wigersma, Bergsma, Staargaard, enz. Doch evenals Hegel eens in Duitschland, bevorderde thans Bolland hier te lande ondanks zichzelf den groei van een sterk revolutionair bewustzijn, belichaamd in de Van den Bergh van Eysinga's, Clara Wichmann, Van Mierop, Coenders, Romers, Börger, schrijver dezes. In elk geval opende Bolland's bijna woest wijsgeerige propaganda een ongekende denkperiode in de geschiedenis van den nederlandschen geest, en kwam men hierin wezenlijk het christendom te boven.

Zijn optreden stond overigens niet op zich zelf. Het geschiedde in de dagen, toen hier te lande op de meest

verschillende gebieden — oeconomie, techniek, wetenschap, kunst — een machtige opleving plaats vond en een ongekende vrijheid heerschte in maatschappij en geest. Zoo sloot in Groningen Bolland's wijsgeerig-wetenschappelijke tegenvoeter prof. G. Heymans, een meer empirische traditie volgend, op zeer oorspronkelijke wijze bij Kant, Schelling, Fechner, Hume, Lipps, Riehl en Sigdwick aan, en wist de zielkunde, zedeleer en metaphysica in menig opzicht verhelderend te vernieuwen. Ook deze zooveel nuchterder, oneindig minder turbulente, van alle ophef afkeerige denker achtte de phase van den godsdienst voor het moderne bewustzijn in beginsel voorbij:

„Zonder twijfel placht men van ouds onder de philosophen die werkelijkheid, waarvan men aanneemt dat zij alle andere werkelijkheid omvat en uit zich voortbrengt God te noemen — zoo schreef hij —; en wellicht zou het psychisch monisme daartoe meer recht hebben dan veel andere wijsgeerige stelsels om deze naam te gebruiken. Ook zij toegegeven dat de overgang van een godsdienstig naar een wetenschappelijke wereldbeschouwing gemakkelijker en minder pijnlijk gemaakt kan worden wanneer men daar, waar het maar eenigszins kan, den ouden naam in de nieuwe gedachtenwereld opneemt. Het is echter de vraag of dit altijd geschieden kan zonder gevaar voor de helderheid der gedachten en wellicht ook voor de eerlijkheid van den denker zoowel tegenover zichzelf als tegenover anderen. Die oude namen zijn nu eenmaal uit kracht van hun ontstaan uit typisch godsdienstige opvattingen tot associatie-centra geworden waardoor talrijke ingewikkelde, deels slechts gebrekkig bewuste en daarom moeilijk te controleeren voorstellingen en stemmingen onvermijdelijk aan het resonneeren gebracht worden." —

Op allerlei gebied begon men zich van boeien en kluisters te bevrijden. Bij proletariaat, burgers, intellektueelen waren de vrijheidsleuzen geen oogenblik van de lucht. Velen zagen al een grootschen toekomst nabij, waarin Gorter's visioen in vervulling zou gaan:

Eenmaal zal één persoon zeer rustig vlieten
in de menschheid, en de menschheid terug
in hem. — Zoo ziet men een wolk zich vergieten,
en de zee weer klimmen op zijn rug.

Doch reeds kwam ook in Nederland het kapitalistisch imperialisme op, en daarmee de geestelijke reaktie. De wereldoorlog naderde en daarmede de Godsvrede d.i. de vrijwillige onderwerping van godsdienst, socialisme, wetenschap, kunst en wijsbegeerte aan de inquisitie en de censuur van den staat, handhaver van het „nationaal belang" d.i. vóóral het belang der heerschende klasse. Weldra wist deze met de collektieve en geestelijke vrijheid op maatschappelijk en geestelijk gebied, die bij de vorige phase van sociaal-oeconomisch leven zoo wonderwel gepast had, geen raad meer. Ook over het beeldenstormend optreden van Bolland maakte zij zich steeds sterker ongerust. Hij mocht het koningshuis al geven wat des konings was, door God den alleroppersten rang te ontnemen, werd hij „een gevaar voor de jeugd", een verleider en bederver, een moderne Socrates!
Bolland mocht al geen gifbeker drinken, hij werd opgevolgd door... De Sopper. In Utrecht verviel men van Van der Wijck — die in zijn tijd betrekkelijk modern was geweest — tot Ritter en Ovink. Zelfs Bierens de Haan, die fijne, zelfstandige geest, wien Nederland zoowel in literair als in wijsgeerig opzicht oneindig veel dankt, werd door de officieele machten verstooten. Slechts aan de rijksuniversiteit te Groningen handhaaft thans nog prof. Polak een bovengoddelijk-vrij denken.
Op het speciale gebied der theologie nam de reaktie hand over hand toe. Het is duidelijk, dat men aan werkelijke universiteiten evengoed theo-loog als geoloog of zoö-loog kan zijn: niet slechts aardlagen of dieren, maar ook droomen, fikties, mythen, dogma's stelselmatig bestudeeren: sinds het midden der vorige eeuw muntte reeds een belangrijk gedeelte der godgeleerde professoren uit door verrassende vrijzinnigheid en scheen het „modernisme" op een universeele wereld-

en levensbeschouwing te zullen uitloopen. Doch sinds het begin der twintigste eeuw betrok het nationale zwerk steeds meer. Utrecht bereikte den 19en October 1931 haar nadir bij het optreden van Dr. Johannes Severijn als hoogleeraar in de wijsgeerige ethiek, de inleiding tot de godsdienstwetenschap en in de encyclopedie der godgeleerdheid — duidelijker kon de intellektueel-moreele onmacht van de laatste resten der calvinistisch-christelijke cultuur niet gesymboliseerd worden [1]) —; Leiden den 20en October 1933, toen Dr. G. Sevenster als nieuwbenoemd hoogleeraar in de bijbelsche godgeleerdheid de door hem vertegenwoordigde „vrijzinnigheid" zoozeer op den letterlijken, zooveel mogelijk joodsch belichten tekst van het evangelie terugforceerde, dat men zich met bezorgdheid afvroeg, of hij eerstdaags niet zou trachten den doop te completeeren, indien niet te vervangen, door de besnijdenis [1]).
De burgerij die zelf het vrije denken in de wereld had gebracht, liet het intusschen steeds meer in den steek, en zocht weer aansluiting bij het feodale en kleinburgerlijke geloof. In de eerste plaats immers poogde het moderne proletariaat dat oude wapen tegen „God en meesters" thans voor zijn eigen zelfbevrijding aan te wenden. En men kon zich toch niet met „revolutionairen" encanailleeren; dan hield men het nog liever met dienstvaardige katholieke priesters en politici, of wereldwijze calvinisten als Colijn. Bovendien bleek de godsdienst nog altijd een belangrijk machtsmiddel: een vorm van „geestelijke politie", die men minder dan ooit kon missen. En ten slotte werden de tijden zoo onzeker, en wetenschap en wijsbegeerte zoo huiveringwekkend „relatief", dat de gemiddelde bourgeois weer „religieus" werd, om toch „ergens een houvast te hebben". Vandaar vooral sinds 1917—'18 de pogingen om de oude antithese-politiek op te heffen; weldra wekelijks een

(1) Zie Bevrijding, November 1931.
(1) Zie „Bevrijding", Januari 1934. Dit te meer, daar de „historische Jezus" zelf ook besneden zou zijn geweest.

stichtelijke ellekoek in het „Handelsblad", en eindelijk zelfs in de „Nieuwe Rotterdamsche Courant" een volstrekt verouderd „Leven van Jezus" van Dickens, gevolgd door langdradige stukken oud-testamentische geschiedenis, onleesbaar bewerkt voor de moderne jeugd. In „De Telegraaf" woedde Casimir, voor den kleinen burger de giftigste cocktails bereidend. Intusschen kwam op zielkundig en opvoedkundig gebied de ster van Kohnstamm op. Deze overigens zeer begaafde christen, die een naïef-demokratisch idealisme koesterde en zelfs nu nog aan het oerjoodsche vredes-idealisme poogt trouw te blijven, toonde eenzelfde superieure minachting voor tijd en ruimte als de zakenman uit Sinclair Lewis' „Ann Vickers", in wiens geest men vlak naast elkaar vindt: den godsdienst van 1600, de huwelijksopvattingen van 1700, de oeconomische van 1800, en de technische bekwaamheden van het jaar 2500.

Tallooze menschen zijn tegenwoordig ook in Nederland zoo saamgesteld. Gewoonlijk vindt men tusschen de verschillende afdeelingen van hun doen en hun denken waterdichte schotten. Het is b.v. algemeen bekend — al mag het voor de radio dan ook niet gezegd worden —, dat het zakenleven van de meesten niets met hun geweten of hun godsdienst heeft te maken. Het is misschien ook maar beter, en in elk geval duidelijker. Anders verwordt hun geest maar op dezelfde wijze als die van door den Radio-Omroep Controle-Commissie in bescherming genomen koopman.

Hoe dit zij, bij den op natuurkundig, zielkundig, opvoedkundig en allerlei ander gebied betrekkelijk vooruitstrevenden Kohnstamm, die naast zeer modern-wetenschappelijke ideëen een haast voorhistorischen godsdienst belijdt, zijn de schotten verre van ondoordringbaar. Alle kleuren loopen dooreen. De moderne paedagogie, psychologie, physiek, philosophie enz. worden door hem bewust ondergeschikt gemaakt aan, en vermengd met godsdienstige opvattingen, geconcentreerd in een „ik-GIJ-verhouding", die geen menschelijke rede kan noch mag controleeren:

„Wij kunnen op grond van psychologisch-phenomenologisch onderzoek gemakkelijk constateeren, dat geloof en godsdienst altijd op een Gij gericht is, maar dat dit GIJ niet schepping is van het „ik" (en dan natuurlijk van het onbewuste „ik"), dat kan niet langs psychologischen weg beslist worden. Gode zij dank, want wanneer de beslissing daarover berustte bij de psychologie, d.w.z. een vak van wetenschap, dan zou immers het geloof zelf van de wetenschap afhankelijk worden, en dan zou, wat alleen kan bestaan als laatste levenszekerheid, een iederen dag in gevaar zijnde en quaestieuse zaak worden."

Zuiver pragmatisme! Zoo heb ik eens een jongetje van 6 jaar hooren zeggen: „Maar goed, dat er een God is. Ik ben wel eens kwaad op Hem, maar als Hij er niet was, dan zou de wereld in elkander vallen. En IK wil blijven leven." In dit stadium verkeert prof. Kohnstamm: hij kan in èlk geval niet zonder GIJ. Maar of het om werkelijkheid of fiktie gaat, daar mag op wetenschappelijke wijze niet over gesproken worden. Hij heeft zulk een blind vertrouwen in een metaphysische levensverzekering, dat hij van haar mogelijk faillissement zelfs niet wil weten. Hartstochtelijk klampt hij zich aan zijn joodsch-christelijke papieren vast. „Stoot mijn kaartenhuis niet in elkander, het is mijn eenig paleis!" Uit het oogpunt der waarheid een onmiskenbaar geval van regressie, passend in een tijdvak, dat in allerlei opzichten tot meer primitieve gevoelens en gebruiken terugvalt.

Hoever is dit alles nog af van die vrije, godlooze *Religiosität*, waardoor b.v. Einstein zich kenmerkt, hoog boven allen primitieven en ethischen godsdienst, en ieder ik-GIJ-verhouding uit!

Het is duidelijk, dat vanuit het oogpunt van het vrije denken prof. Kohnstamm een even gevaarlijk bederver der jeugd is, als uit traditioneel-godsdienstig oogpunt prof. Bolland dit was. Kohnstamm volgt wezenlijk dezelfde methoden als de R.K. Kerk, die de moderne psychologie, paedagogie — zelfs het Montesori-stelsel, en Montesori doet hieraan mee, omdat ook zij op de wijze

van Kohnstamm is samengesteld —, wetenschap, wijsbegeerte, schilderkunst, architektuur, in één woord a l l e s ondergeschikt poogt maken aan een feodaal-vóórfeodale wereld- en levensopvatting.
Vervalsching der waarden dus aan alle kanten!
Steeds meer vormt zich tegenover hen, die voor principieele vernieuwing o v e r d e g e h e e l e l i n i e strijden, een eenheidsfront van allerlei handhavers van verouderde maatstaven, liefst onder leuzen, dat het gaat om „de eere Gods" enz. Kohnstamm — die nog tot de eerbiedwaardigsten behoort, en het blijkbaar ernstig meent, doch juist daarom (men denke aan Wilson) als onopzettelijk misleider des te gevaarlijker is — kwam dan ook reeds bij den boekhandel W. ten Have te Amsterdam terecht, waar men geregeld kieken van Kuyper en Colijn voor ziet staan, en een literatuur om van te schrikken. Onder den titel „Psychologie van het Ongeloof, een serie geschriften onder redactie van prof. Dr. Ph. Kohnstamm", geeft deze tegenwoordig een zonderlinge reeks brochures uit. No. 2 stamt uit den geest van den thans algemeen geëerden Künkel, op enkele gebieden wellicht nog vooruitstrevender dan Kohnstamm, en alweer een hoogst bekwaam en, naar het schijnt, fatsoenlijk mensch. Doch ook hij behoort tot hen, die Nietzsche „valsche munters" zou hebben genoemd.
Künkel mist de granieten onverbiddelijkheid van den nimmer met zich zelf tevreden onderzoeker Freud. Hij poogt veeleer braaf-burgerlijk 's menschen geluk en cultuur door drie traditioneele „zuilen" te schragen: arbeid, monogamie en godsdienst, en lonkt voortdurend naar het christendom. Overigens is zijn opvatting van godsdienst en religie nogal rekbaar. Ze valt meermalen met *Wirhaftigkeit* samen, dat men het best door „gemeenschapszin" of „solidariteitsbesef" vertaalt. In het thans onder redaktie van prof. Kohnstamm gepubliceerde deeltje „De religieuse Opvoeding in het Gezin en het Ongeloof" verstaat hij onder „ongodsdienstig" of „niet-religieus" en „atheïstisch": ik- of zelfzucht, en onder

„godsdienstig" of *wirhaftig:* bezield door gemeenschapsgevoel. Men begrijpt, wat een verwarring hieruit moet volgen! Natuurlijk kan men, als men het van te voren vaststelt, alles door alles aanduiden, en atheïsme en ongeloof evengoed met „ik-zucht" als met „hik-zucht" betitelen. Dat is ten slotte conventie. Doch welke onnoodige misverstanden zou het veroorzaken, als wij ons in plaats van vrijdenkers stelselmatig hikzuchtigen gingen noemen! En welk een wanbegrip moet volgen, wanneer men van te voren „ongodsdienstig" en „ongeloovig" met „zelfzuchtig" gelijkstelt, en onder „godsdienstig" slechts deugdzaams samenvat. Wanbegrip, dat juist alleen ten voordeele van den godsdienst, en ten nadeele van het atheïsme kan zijn! Terecht verklaarde men onder „Kerknieuws" in de „Nieuwe Rotterdamsche Courant" — een der weinige plaatsen, waar de oude hollandsche vrijzinnigheid nog een schuilplaats vindt — zulk een gekünkel voor even eenzijdig als simplistisch.
Atheïstische ouders — zoo vernemen wij immers van Künkel — behooren, wanneer zij hun theoretische opvattingen trouw blijven, juist het tegendeel te doen „van hetgeen een waarlijk godsdienstig mensch zou doen". Ze behooren niet alleen allen levensmoed te verliezen, maar bovendien „ik-zuchtig" en „kleingeestig", „laksch", „ordeloos" en „genotzuchtig" te zijn. „Het is anders!" kan men gelukkig antwoorden; wordt door Künkel dan ook trouwens toegestemd. Triomphantelijk stelt hij echter vast, dat verreweg de meeste atheïsten, hoewel zij het zichzelf niet willen bekennen, bijgeloovig zijn. Aangenomen, dat dit zoo is, dan komen zij daarin juist met de geloovigen overeen, en bewijst dit slechts, hoe sterk allerlei verouderde gevoelens en gedachten in het bewuste en onbewuste voortwoekeren kunnen.
Ook Künkel maakt een principieele scheiding tusschen „de in metaphysischen zin werkzame, in wetenschappelijk opzicht echter niet meer begrijpelijke faktoren, en de moderne psychologie, paedagogie enz." D.w.z. dat over de hoofdzaak weer niet mag gesproken worden. Telkens: VERBODEN TOEGANG. Toch gunt hij ons

vanuit de verte een blik in de werkingen zijner ondoorgrondelijke Geheimzinnigheid. Wanneer — zoo zegt hij — een familie 's avonds thuiskomt, en haar woning vol inbrekers vindt, dan zullen alle nieuwe voorbeelden en zedepreeken, die de vader aan zijn kinderen heeft voorgehouden, waardeloos zijn, als hij op dat oogenblik niet in staat is, zijn man te staan. Is hij daartoe echter niet in staat, „dan kon er wel eens iets niet in orde zijn met zijn christendom. Het beroep op zwakke zenuwen, overwerktheid en lichaamszwakte kan hier niet gelden..... Om rustig te zijn in het gevaar..... daarvoor bezit ook de zwakste mensch nog genoeg kracht, verondersteld althans dat hij genoeg Godsvertrouwen bezit." Een christelijk vader moet in elk geval zorgen reeds van te voren zooveel verantwoordelijkheidsbesef en Godsvertrouwen te hebben, dat hij eventueel zijn mannetje kan staan! „En misschien zal hij zelfs de inbrekers nog danken, dat deze hem tot oefening en toetsing moeten dienen."
Eindelijk een apologetisch vraagstuk opgelost! Wij begrijpen nu niet slechts, waarom Judas den Christus moest verraden, maar zelfs waarom er nog altijd inbrekers zijn:
in de eerste plaats, om onzen godsdienst op de proef te stellen,
en verder waarschijnlijk om te bewijzen, dat men niet slechts op legale, officieele, maar ook op illegale, verboden manier zich andermans goed kan toeëigenen, al bereikt men hiermee lang niet zooveel, en gaat het met veel grooter risico gepaard.
Bovendien zit er voor inbrekers zèlf nog de diep-godsdienstige mogelijkheid in om in de gevangenis met een of anderen predikant of priester over zijn zieleheil te kunnen..... künkelen.
Het is onbegrijpelijk, hoe zelfs Kohnstamm een dergelijk, bovendien hoogst onhandig vertaald werkje voor zijn rekening heeft kunnen nemen, waar aan een vader zelfs wordt verweten: „Zeker, hij vloekte niet, zelfs als hij zich over iets ergerde; hij bedroog niemand en betaalde zijn belasting tot op den laatsten penning. Maar zaken waren zaken en godsdienst was godsdienst. Als een Jood hem beter bediende dan een Christen, betrok hij zijn waren van Joden."

Men handelt blijkbaar verantwoordelijker tegenover zijn gezin, en bovendien godsdienstiger, wanneer men slechte waren van christenen boven goede van joden stelt!
En met dergelijke theoriëen moeten wij dan nog woorden als „wij-gerichtheid" in de nederlandsche taal opnemen!
Het zal nu wel duidelijk zijn, dat Künkel geen moderne denker is, tenzij men hem modern zou willen noemen, omdat hij tegenwoordig in de mode is. Doch wat modern is en wat mode is, valt lang niet altijd samen. In de schilderkunst is Mondriaan moderner dan Van Gogh, maar Van Gogh is meer in de mode, en is in elk geval weer moderner dan Jozef Israëls. Op sociaal gebied is de vrijheid moderner dan de slavernij, maar de slavernij is tegenwoordig in de mode. Op het gebied van wereld- en levensbeschouwing is het vrije denken moderner dan de godsdienst, doch de zonderlingste godsdienstvormen kwamen sinds 1914 in de mode. Voor ons is modern datgene, wat het verleden wezenlijk in het heden omzet tot een nieuwe, meer menschwaardige toekomst. En daarmee heeft het werk van Künkel niet veel te maken, daar hij stelselmatig nieuwen wijn in oude leeren zakken doet; of liever nog: nieuwen wijn met ouden, min of meer bedorven wijn versnijdt.
Dieper gezien, is zoowel het optreden van Künkel als van Kohnstamm een bewijs van moreelen en cultureelen terugval. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat zij in bepaalde opzichten niet zouden kunnen uitmunten: de roomsch-katholiek Gezelle was een der geniaalste dichters. Maar uit het oogpunt van wereld- en levensbeschouwing staan dergelijke menschen nu eenmaal niet zuiver op de toekomst, doch veeleer onzuiver op het verleden gericht.
Volgens Kohnstamm bevinden wij ons voor een ondoorgrondelijk, goddelijk mysterie, waarin het menschelijk bewustzijn zelfs niet door kan dringen. „God" wordt

zoo een even definitieve als onkenbare grootheid, behalve inzoover deze zich ontsluiert in zekere vormen van godsdienst, in het bizonder christendom, en op de wijze van „ik-GIJ' in Prof. Dr. Phil. Kohnstamm zelf.
Wat het geheel niet duidelijker maakt.
Credo quia absurdum — geloof in het goddelijk-ongerijmde. Het Heilige der Heiligen wordt dus weer toegesloten, en zelfs hermetischer dan ooit [1]). Merkwaardig, dat velen, die in dit verband van „goddelijke Liefde" spreken, nog altijd niet beseffen, dat reeds in menschelijke liefde alle geheimen principieel zijn opgeheven en de betrokkenen voor elkander juist volkomen openstaan.
Voor Hegel daarentegen is zelfs de zuiverst ontwikkelde godsdienst slechts een voorloopige vorm eener hoogere, vrijere wereld- en levensbeschouwing, en het woord „God" de betrekkelijk primitieve vertolking eener zich eerst onbewust, doch ten slotte bewust zóó ontwikkelende wijsheid, dat zelfs de zuiverst christelijke terminologie haar niet meer vertolken kan. Zij wordt ten slotte opgeheven in universeel begrip. Er blijft hier geen ander mysterie over dan het eeuwig mysterie het niet niet-zijn, — om op indische wijze te spreken —.
En ook dit staat voor vrij onderzoek open. Het gaat er niet om, in blind geloof een of andere absolute openbaring te aanvaarden, doch al, wat zich voor openbaring uitgeeft — ook het christendom — wordt zonder schroom onderzocht op zijn waarheidsgehalte. Elk voorhangsel wordt weggeschoven of, waar dit niet gaat, naar evangelisch voorbeeeld opengescheurd. Wijsheid gaat boven vroomheid: in het gunstigste geval is de vrome nog slechts op een naïeve wijze wijs. De christelijke godsdienst is een evenzeer verhullend als onthullend beeldenspel voor nog niet werkelijk ingewijden.

---

(1) „Jezus slaakte wederom een luiden kreet en gaf den geest. Toen scheurde het voorhangsel van den tempel van boven tot beneden in tweeën". Mattheüs XXVII, 50-51. Bach had van deze passage nog wel zoo'n werk gemaakt in de „Matthäus Passion....."

Vandaar Hegel's sympathie voor den bekenden heiden, die een christelijk zendeling naar aanleiding van diens prediking, dat God in Jezus éénmaal mensch geworden was, de vraag stelde: „Is zooiets bij u slechts eenmaal voorgekomen?" Bij de zijnen kwam dat, om zoo te zeggen, dagelijks voor, en was het zelfs normaal.
Wel is Hegel veel sterker dan Bolland aan de christelijke vormen gehecht gebleven. In zekere opzichten zou men hem zelfs „christelijker" kunnen noemen dan prof. G. A. van den Bergh van Eysinga, een van de weinige vrijzinnigen hier te lande, die de op het universeele gerichte traditie van het oorspronkelijk modernisme en der radikale bijbelkritiek, ondanks den ongunst der tijden, dapper voortzetten.
Maar principieel is Hegel boven alle christendom — zelfs boven dat van Kohnstamm — uit, zooals niet slechts door Bolland overtuigend is aangetoond, maar uit de gansche ontwikkeling van het door Hegel geopende geestesleven is gebleken, — al heb ik zelf, diep onder invloed van het sinds de prilste jeugd mij opgedrongen, calvinistisch christendom, dit eerst na vele jaren werkelijk begrepen.
Zelfs wanneer Hegel in christelijke termen spreekt, stijgt hij boven de hoogste godsdienstige wereld- en levensopvatting wezenlijk uit. Zelfs waar Kohnstamm zich wijsgeerig uit, valt hij feitelijk tot voorbije phasen van voelen en denken terug. —
Wat daarentegen Krisjnamoerti betreft, deze werkelijke vrijdenker is, zoomin als b.v. Guyau, atheïst in den zin van anti-theïst (zie hiervóór blz. 15). Ten opzichte van alle godsdiensten en goden zichzelf geworden, gaat het hem slechts om „waarheid", den eenigen „God", die blijft. Hij is atheïst in den zin van supra-theïst: boven alle goden en godsdiensten uit; zijn bewustzijn der waarheid of werkelijkheid maakt „geloof" en „ongeloof" beide voor eeuwig overbodig.
Vandaar de verrassende overeenkomst tusschen zijn houding ten opzichte van „God", en die van Heraclitus (fragm. 32) ten opzichte van „Zeus": hoe men derge-

lijke woorden gebruikt of niet gebruikt, hangt ervan af, of men zich van den zinnebeeldigen zin ervan is bewust geworden: „God" is hoogstens een verbeelding der waarheid, en godsdienst altijd minder dan de waarheid zelf. Krisjnamoerti weet — om met Guyau te spreken —, dat het eeuwige in de godsdiensten slechts „de diepste strekking is, die ze heeft voorgebracht" en — ze zal opheffen. Prachtig keert hij zich dan ook tegen alle officieel-godsdienstig, occult, religieus en mystiek gedoe; tegen ieder vooroordeel van natie klasse en ras; tegen elken vorm van sociale en politieke slavernij. Op de vraag: „Zoudt gij u ook tegen de wetten des lands keeren?" luidde zooeven te Auckland zijn onomwonden antwoord:

„De wetten des lands? Welke? Inderdaad, wanneer gij u van patriotisme hebt bevrijd, en de wet komt tusschen beide om op u beslag te leggen voor den oorlog, ofschoon alle patriotisch gevoel u vreemd is, kunt ge dienstweigeraar worden of in de gevangenis gaan, en hebt ge de wet te bestrijden. De wet, die door menschen gemaakt is, kan zeker door menschen gebroken worden. Het patriotisme, of het oostersch of westersch zij, is overal hetzelfde: een vergif dat in de menschelijke wezens het denken inderdaad bederft. Het is een ziekte, en wanneer gij het begint te begrijpen en u er rekenschap van geeft, dat het een ziekte is, zult gij zien, hoe uw geest daartegen zal reageeren. Wanneer in oorlogstijd de heele wereld van vaderlandsliefde zal spreken, zult ge de leugenachtigheid ervan erkennen en u als een waarachtig menschelijk wezen gedragen."

Hadden wij vroeger tegen Krisjnamoerti vooral het bezwaar, dat zijn leer nog te veel in de wolken zweefde, thans blijkt hij, meer dan ooit, neergedaald in de werkelijkheid. Wel ziet hij de dingen nog te eenzijdig individualistisch, en rekent te weinig met het feit, dat de mensch niet alleen een dynamisch, maar vooral ook een sociaal en historisch wezen is. Doch elke dag brengt hem ook tot deze conclusie nader. Intusschen heeft hij zich volkomen van alle messianisme bevrijd: er kan

volgens hem geen Messias zijn, omdat in het al geen Heer bestaat, om dien te zalven. Het gaat er bij zijn merkwaardig atheïsme om, boven alle tot nog toe veroverde hoogten uit te stijgen, en dieper dan ooit in het wezenlijke door te dringen, door zoo zuiver en eenvoudig mogelijk mensch te zijn.

Indertijd heeft Bolland al op het gevaar gewezen dat, vergeleken bij de christelijke gemeente, „de goddelooze menigte' volstrekt minderwaardig zou blijken. Thans erkent Reik de voortdurend dreigende mogelijkheid, dat in plaats van een godsdienstig dogma, een ander, socialistisch of wel wetenschappelijk dogma niet minder krampachtig omhelsd wordt, met precies dezelfde noodlottige gevolgen. Wij zien thans in Rusland, waartoe een atheïstisch, z.g.n. wetenschappelijk-socialistisch fanatisme onverbiddelijk leidt: tot dezelfde inquisitoriale en terroristische methoden en praktijken, die vroeger werden aangewend in dienst des geloofs. „De behoefte aan onmiddellijke en onomstootelijke veiligheid en zekerheid bewijst, hoe weinig de mensch zich sedert duizenden jaren heeft ontwikkeld" — besluit dan ook de psychoanalytische onderzoeker. Resultaat? De steeds meer geprikkelde behoefte aan volstrekte veiligheid, al ware het ten koste der rechtvaardigheid, heeft tot àl gewelddadiger oorlogen tusschen volken, rassen en klassen geleid. En de steeds meer gekoesterde behoefte aan volstrekte zekerheid, zelfs ten koste van de waarheid, tot àl levensvijandiger, collektieve verschrikking en waanzin.

Zoowel op maatschappelijk als op moreel en intellektueel gebied kan het er slechts om gaan, het steeds minder bevooroordeeld met de waarheid te wagen.

Dat vrij denken × vrij leven hiervan ten slotte het resultaat zal zijn, behoeft wel geen nader betoog.

LITERATUUR

Bakounine, M., Oeuvres I—VI, Stock

Bergh van Eysinga, G. A. van den, Die Holländische Radikale Kritik des Neuen Testaments, 1912
Voorchristelijk Christendom, 1918
La Littérature chrétienne primitive, 1926
De Wereld van het Nieuwe Testament, 1929
Leeft Jezus, of heeft hij alleen maar geleefd? 1930

Bolland, G. J. P. J., Zuivere Rede, 1904

Bolland, G. J. P. J., Het Boek der Spreuken, 1909

Borel, H., De Geest van China, W.B.

Brakell Buys, W. R. de Vaynes van, Het Godsbegrip bij Spinoza, 1934

Büttner, H., Meister Eckharts Schriften und Predikten, I, II, 1912

Büttner, H., Meister Eckehart Schriften, 1934

Bury, J. B., A History of Freedom of Thought, 1920

Cecil, Lord H., The State and Conscience, Yorkshire, 1915

Chen Huan-Chang, The economic Principles of Confucius and his School, I, II, 1911

Dietzgen, J., Sämtliche Schriften, I, II, III, 1919

Draper, J. W., Conflict between Religion and Science, 1926

Einstein, A., Cosmic Religion, 1931
Mein Weltbild, 1934

Esch, W., Taal en Moraal, 1934

Ewald, O., Freidenkertum und Religion, 1928

Freud, S., Die Zukunft einer Illusion, 1927

Fülöp Miller, R., Raspoetin, de heilige Duivel. Lange

Guyau, M., L'Irreligion de l'Avenir, 1886

Heber, Lilly, Krishnamoerti, 1932

Heymans, G., Die Philosophie der gegenwart in selbstdarstellungen. Meiner (zie de daar opgegeven literatuur)

Huxley, J., What dare I Think? 1933

Jahn, E. und Adler A., Religion und Individual-Psychologie, 1933

Joad, G. E. M., The Present and Future of Religion, 1930

Jones, Stanley, en Kagawa, R., Evangelie en Oorlog. „Kerk en Vrede".

Ketner, C. H., Josef Dietzgen, een socialistisch Wijsgeer, 1919
Mensch en Wereld, een inleiding tot het Phychisch Monisme, 1929

Kohnstamm, Prof. Dr. Ph., Modern-psychologische Opvattingen omtrent Godsdienst en Religie. Een kritisch Overzicht, 1931

Krishnamurti, Verbatim Reports of Talks and Answers to Questions, 1934

Kruyt, Dr. J. P., De Onkerkelikheid in Nederland, Proeve eener sociografiese verklaring, 1933

Künkel, Dr. F., De religieuse Opvoeding in het Gezin en het Ongeloof. ten Have

Lewandowski en van Dranen, Beschavings- en Zede-geschiedenis van Nederland, 1933

Ligt, B. de, Anarchisme en Revolutie, 1922
Kerk, Cultuur en Samenleving, 1925
Wereldcrisis en Wijsbegeerte, 1928
Godsdienstvervolgingen in Sovjet-Rusland, 1930
Gandhi over Oorlog, Ontwapening en Volkenbond, 1932
Vrede als Daad, I, 1931, II, 1932

Lorulot, A., Pourquoi je suis Athée, 1933

Lublinski, S., Die Humanität als Mysterium, 1907

Masson-Oursel, P., La Philosophie comparée, 1925

Mayreder, Rosa, Mensch und Menschlichkeit, 1928
Der letzte Gott, 1933

Meijer-Wichmann, Clara, Mensch en Maatschappij, 1923 Bevrijding, 1924.

Nestle, W., Griechische Religiosität, I—III, Göschen

Noordenbos, Dr., Het Atheïsme in Nederland in de Negentiende Eeuw, 1933

Pfeiffer, E., Meister Eckehart, 1857

Polak, Prof. Mr. Dr. L., Natuurwet, Denkwet, Zedewet. Radiorede voor de V.R.O. op 27 April 1932

Reik, Th., Dogma und Zwangsidee, Eine psychoanalytische Studie zur Entwicklung der Religion, 1927

Richard, G., L'Atheïsme dogmatique en sociologie religieuse, 1923

Roland, R., La Vie de Vivekananda et l'Evangile Universel, I, II, 1930

Roland Holst, Henriette, De Philosophie van Dietzgen en hare Beteekenis voor het Proletariaat, 1910

Russel, B., What I believe, 1927

Sageret, J., Le Religion de l'Athée, 1922

Strasser, Vera, Psychologie der Zusammenhänge und Beziehungen, 1921

Suarez, C., Krishnamurti. Editions Adyar

Vivekananda, Swami, Complete Works I, II, Advaita Ashram, 1923

Wilhelm, R., Chinesische Philosophie, 1929

Ziegler, L., Gestaltwandel der Götter, 1920

Zondervan, P., Radicale Christusbeschouwingen, 1915

Uitgeverij Bevrijding

Winkelerweg C 6 d
Nieuwe Niedorp

Dr. JEANNE DURAT
OVER OORLOG EN VREDE IN DEN GEEST VAN PROUDHON
60 blz. Prijs 20 ct. fr. p. p. 23 ct. 10 ex. *f* 1.60 pl. port

ETIENNE DE LA BOETIE
OVER DE VRIJWILLIGE SLAVERNIJ
60 blz. Prijs 20 ct. fr. p. p. 23 ct. 10 ex. *f* 1.60 pl. port

BART DE LIGT
DE OVERWINNING VAN HET GEWELD.
Samenvatting van verschillende redevoeringen, de laatste jaren in Binnen- en Buitenland gehouden, over oorlog, antimilitarisme en revolutie.
80 blz. Prijs 20 ct. fr. p. p. 23 ct. 10 ex. *f* 1.60 pl. port

M. A. ROMERS
DE RELIGIEUS-WIJSGEERIGE ZIJDE VAN HET ANARCHISME, *f* 0,10 franco p.p. *f* 0,12

H. ROLAND HOLST
STERFT, OUDE VORMEN EN GEDACHTEN
8 ct. p. ex., 10 ct. p. post, 10 ex. 70 ct.; 25 ex. *f* 1.60; 50 ex. *f* 3.— plus port.

B. DE LIGT
ANARCHISME EN REVOLUTIE
Prijs 10 ct., 10 ex. *f* 0.80, 50 ex. *f* 3.75 plus porto

BART DE LIGT
GODSDIENST EN ATHEISME. Een geknotte radiorede.
per st. 20 ct., 5 ex. *f* 0.85, 10 ex. *f* 1.60, 50 ex. *f* 7.50 alles fr. per post.

8e Jrg. No 11
Nov. 1934

BEVRIJDING

MAANDBLAD GEWIJD AAN DE VERNIEUWING VAN HET **SOCIALISME**

INHOUD

ILLEGALE LITERATUUR — B. DE LIGT
SOVJET-RUSLAND EN DE VOLKENBOND — H. ROLAND HOLST
LOOCHARBEID EN STAATSCOMMUNISME — P. I. C.
NELSON EN HET VRIJE SOCIALISME — B. BEYNDORP
JEUGDWERKLOOSHEID — A. STORM
BEHOEFT DE MASSALE VOEDSELSTAKING — J. DE HAAS
HONGERSTAKING OF HONGERWANDELING — J. GRAVESTEYN
BOEKBESPREKING
UIT DE PERS

REDACTIE A·R DE JONG
B DE LIGT
A STORM

REDACTIE-EN ADMINISTRATIEADRES: KEIZERSTRAAT 5 UTRECHT-POSTGIRO 44314-TEL.17033

Abonneert U of vraagt proefnummers aan bij het administratie-adres: Keizerstraat 5 — Utrecht
Abonnementsprijs bedraagt f 1.50 per half jaar